

Régészeti megfigyelések a Belvárosi plébánia templom kisebb, belső rekonstrukciós munkálatainál

(Budapest, V. ker., Március 15. tér, Hrsz.: 24311)

A Belvárosi plébániatemplom belső kisebb átalakítási munkáival kapcsolatban 2002. februárjában lehetőség adódott szakmai munkákat végezni, ezen a régészetiileg védett területen is. Először a terület kutatástörténetének rövid vázlatát adjuk az Aquincumi füzetek számára a terület régészeti jelentőségének jobb megértése érdekében, és utána térünk rá a 2002. évi munkánkra. A Március 15. téren (a volt Eskü téren) már 1799-ben, az úgynevezett Glöckelsberg ház udvarán egy római kori fürdőmaradvány került elő. (NAGY L. 1932, 19.) 1898-ban, az Erzsébet híd pesti hídfőjénél egy római kori erőd délnyugati sarok-tornya került elő 27 másodlagosan beépített köemlékkel együtt. (KUZSINSZKY 1900, 6, 45.) 1913–1914-ben újabb fürdőrészletek kerültek elő. (FRIEDREICH 1914, 30.)

Archaeological observations during the small interior reconstruction work at the Belvárosi parish church

(Budapest V, Március 15 Square, Lrn.: 24311)

It was possible to carry out archaeological work in the archaeologically protected area on the occasion of some minor reconstructions in the interior of the Belvárosi parish church in February 2002. First we shall review the research history of the territory in order to better understanding the archaeological significance of the site, before describing the work done in 2002. The remains of a Roman bath were already unearthed in 1799 in the courtyard of the so-called Glöckelsberg house in Március 15 Square (formerly Eskü Square) (NAGY L. 1932, 19). The southwestern corner tower of a Roman fort was unearthed together with 27 secondarily constructed stone monuments at the bridgehead of the Elisabeth bridge in Pest in 1898 (KUZSINSZKY 1900, 6, 45). Further details of the

1. kép: Kőkeretes sír az Árpád-kori temetőből
 Fig. 1: Stone-framed grave from the Árpadian Era cemetery

1932–1936 között a főváros a városrendezési tervek miatt ásatást rendelt el a területen, az ásatásokat Nagy Lajos irányította. (NAGY L. 1934, 9–12.) Az ásatás során napvilágra került az erőd északi fala két patkóalakú toronnyal. 1941-ben a belvárosi templom átalakítási munkái közben, a kriptához vezető folyosón légfűtéssel ellátott terrazzo padlós helyiség került elő. (NAGY T. 1950, 359–376.) 1944-ben a belvárosi templom közvetlen környékének talaj egyengetési munkái során Bertalan Vilmos ve-

bath were found in 1913–1914 (FRIEDRICH 1914, 30). In 1932–1936, Budapest, the capital city, ordered archaeological excavations in the territory because of townscape planning. These excavations were conducted by Lajos Nagy (NAGY L. 1934, 9–12). He unearthed the northern wall and two horseshoe-shaped towers of the fort. In 1941, during the reconstruction of the city church (Belvárosi parish church), a room with a *terrazzo* floor and hot air heating was found in the corridor leading to the crypt (NAGY T. 1950, 359–376). The foundation wall of the southeastern fan-shaped tower of the fort was found by Vilmos Bertalan in the immediate environment of the city church in 1944 under the southeastern end of the shrine during leveling work. At the same time, he found stretches of the southern wall of the fort with fragments of other towers on the southern side of the church (BERTALAN 1945, 469–487). Lajos Nagy's monograph on the Roman fort in Eskü Square appeared in 1946 (NAGY L. 1946). The Elisabeth bridge was reconstructed and there were plans to reconstruct the square, which offered an opportunity to authenticate the northern wall and the

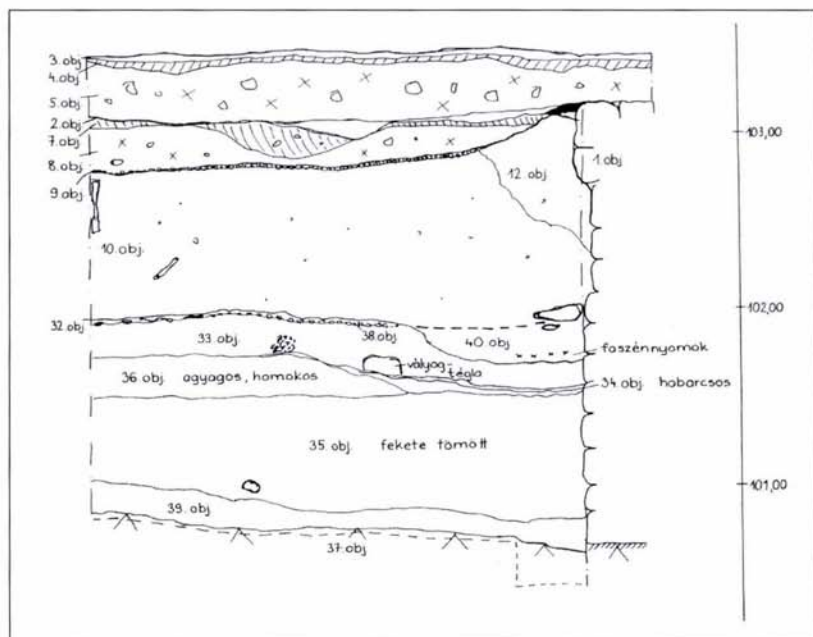
2. kép: Római kori vakolatdarabok omlása felülethben, keletről

Fig. 2: The surface of collapsed plaster from the Roman period viewed from the east

zetésével előkerült a tábor délkeleti legyező alakú saroktornyának alapfala a templom délkeleti szentélyzáródása alatt, valamint a templom déli oldalán, az erőd déli falának szakaszai kerültek elő a további tornyok részletével. (BERTALAN 1945, 469–487.) Nagy Lajos monográfiája 1946-ban jelent meg az Eskü téri római erődről. (NAGY L. 1946) Az Erzsébet híd átépítésére is sor került, a tér újabb átrendezését is tervezték, így lehetőség adódott a római tábor északi falának és patkóalakú tornyainak hitelesítésére. (NAGY T. 1971,

horseshoe-shaped tower of the Roman fort (NAGY T. 1971, 29–30). Rescue excavations were conducted in the ditch of the waterworks in 1974 (MELIS 1976, 313–333; SZIRMAI 1976, 425–426). László Gerevich's investigations suggest that a cella trichora was built over a shrine in the southeastern part of the fort, which was later incorporated into the structure of the Proto-Romanesque church (GEREVICH 1976, 43–54). Recent studies have also focused on the fort (MRÁV 1992–1995, 11–19 VISY 2000, 58, KOVÁCS P. 2001, 141–168).

As can be seen in this short outline of research history in the area, it can be said that Contra Aquincum stood on the left side bridgehead of the Elisabeth bridge, on the left bank of the Danube, facing the Budapest stretch of the *limes*. The garrison of this military establishment controlled and protected the most important trading routes that led into the Danube-Tisza Interfluve into the territories of the Sarmatians and other barbarian tribes. The antecedents of the fort are indicated by the uncovered wall fragments (bath etc.), coins and contemporary brick stamps. The barbarian tribes prepared for a large invasion in the

3. kép: Déli metszet északról

Fig. 3: Southern section of wall viewed from the north

29–30.) 1974-ben, a Vízmű csatornaárkában leletmentésekre került sor (MELIS 1976, 313–333., SZIRMAI 1976, 425–426.) Gerevich László kutatásai szerint a tábor délkeleti részében, a tábor-szentélyre épült rá a cella trichora, melyet később a protoromán templom rendszerébe átépítettek. (GEREVICH 1976, 43–54.) Újabb kutatások is foglalkoznak az erőd-
del. (MRÁV 1992–1995, 11–19, VISY 2000, 58, KOVÁCS P. 2001, 141–168.)

AD 260's. The *limes* was reinforced, new watchtowers were built. This was the time when the diamond-shaped late Roman fort, measuring 84×86 m, was built on the left bank. The, on average, 3.5 m thick fort walls were strengthened by eight horseshoe-shaped towers with sharp corners measuring 3×4 m in their interiors and corner towers reconstructed as having a fan-shape in the AD 4th century. The interior buildings of the fort were already renewed dur-

4. kép: Déli metszet északról

Fig. 4: Southern section of wall viewed from the north

A vázlatos, rövid kutatástörténet eredményeinek alapján Contra Aquincum erődjé a limes budapesti szakaszával szemben, a Duna bal partján, az Erzsébet híd bal parti hídfőjénél található. E katonai építmény helyőrsége ellenőrizte és védte a legfontosabb kereskedelmi útvonalakat, melyek a szarmaták és más barbár törzsek területére, a Duna–Tisza közére vezettek. A tábor előzményeire, az itt előkerült falmaradványok (fürdő, stb.) érmek, korabeli téglabélyegek is utalnak. A 260-as években a barbár törzsek nagyobb támadásra készültek. A limest megerősítik, új őrtornyok épülnek. A rombusz alakú bal parti későrómai erőd ekkor épült, mérete 84 × 86 méter. Az

ing Valentinian's reign (AD 364–375). The Roman garrison was withdrawn from the fort at the end of the AD 4th century – the beginning of the 5th century and the deterioration of the buildings began.

Flóris Rómer was the first to describe the medieval details of the church in the Pesti Napló in 1864. Re-

construction work was made in 1889–90 directed by Imre Steindl, which was not accompanied by research. At the same time, Lajos Némethy published his monograph with the description of the written sources and the visible medieval and Renaissance remains (NÉMETHY 1890). Kálmán Lux carried out the first investigations in 1932–33 both on the facades and beginning with the Baroque crypt of the church (LUX 1933). The facades were reconstructed under László Borsos's guidance in 1939–41 and the walls in the shrine were studied at the same time, when gothic niches were discovered. In 1948, László Gerő directed the reconstruction work

általában 3,5 méter széles táborfalat nyolc 3×4 méter belvilágú, sarkított patkóalakú toronnyal erősítették meg, a saroktoronyokat pedig a 4. században legyező formára alakították át. A tábor belső épületeit még Valentinianus uralkodása alatt (364–375) is megújították. A 4. század végén – 5. század elején a római helyőrséget kivonták a táborból, melynek építményei pusztulásnak indultak.

A templom középkori részleteit Römer Flóris ismertette először a Pesti Naplóban, 1864-ben. Helyreállítási munkálatok 1889–90-ben folytak Steindl Imre vezetésével, amelyhez kutatás nem kapcsolódott. Megjelent azonban Némethy Lajos monográfiája az írott források, valamint a látható középkori és reneszánsz maradványok ismertetésével. (NÉMETHY 1890) Először 1932–33-ban végzett kutatásokat Lux Kálmán mind a homlokzatokon, mind a templom barokk kriptájából kiindulva. (LUX 1933) A homlokzatokat 1939–41. között állították helyre Borsos László vezetésével, ugyanekkor falkutatást végeztek a szentélyben is, melynek során gótikus ülőfülkék kerültek elő. A II. Világháború okozta károk helyreállítási munkálatait Gerő László irányította 1948-ban, majd egy összefoglaló munkát jelente-

after the devastation of World War II, and published a summary on the architectural history of the church (GERŐ 1956). A rescue excavation in 1970 unearthed the fragments of a cemetery from the Árpáadian Era north of the church (MELIS 1976, 317). Gábor Bazsó, an art historian, evaluated and categorized the stone material of the church.

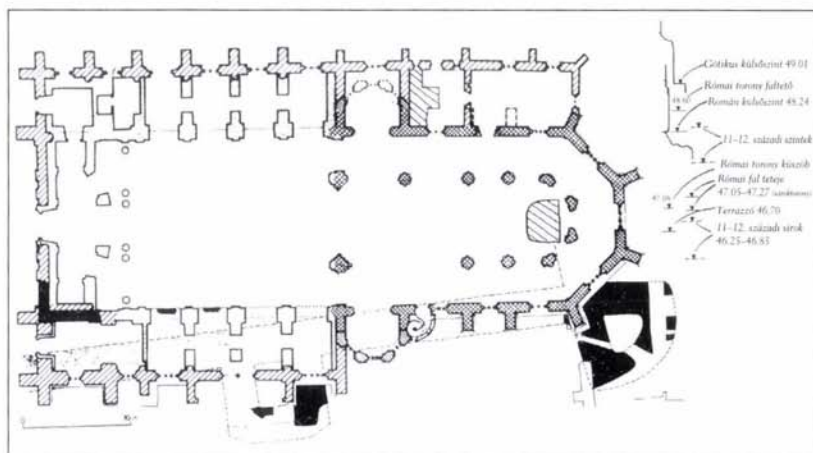
5. kép: A munkaterület keletről
Fig. 5: The excavation area viewed from the east

In 2002, we opened a trench where the surface had to be disturbed for the reconstruction of lavatories and sewers. We found a 20–30 cm thick building debris layer under the modern fill and perhaps the foundation for a plank floor (feature 5), which contained

tett meg a templom építéstörténetéről. (GERŐ 1956) Egy 1970-ben folytatott leletmentés során a templomtól északra feltárták az Árpád-kori temető részleteit. (MELIS 1976, 317.) A templom kőanyagának felmérését és rendezését Bazsó Gábor művészettörténész végezte.

A 2002. évi kutatás során a tervezett mellékhelyiségek és csatorna, tehát a bolygatásra kerülő felület helyén nyitottunk szelvényt. Az újkori feltöltés és feltehetőleg deszkapadló alapozása alatt 20–30 centiméteres épülettörmelékes feltöltést találtunk (5. objektum), amelyben a kő- és habarcsörmeléken kívül középkori, mázatlan kúpcserép és padlótégla darabok is voltak. A törmelék alatt előkerült a templom középkori padlója (2. objektum), amely habarcsba rakott, négyzetes, mázatlan padlótéglaiból állt, melyek mérete 20 × 20 centiméter. (Az épülettörmelékes rétegben is ugyanennek a padlónak a téglái voltak.) A felület nagyobb részén már csak a habarcs és benne a téglák lenyomata került elő, ahol azonban a téglák egybefüggő felületet alkottak, felettük jelentős, faszenes égésteréget lehetett megfigyelni. A tűzvész idején a padló már sérült volt, mert a kisebb hiányokat vastag faszenréteg töltötte ki, nagyobb felü-

stone and mortar fragments, medieval unglazed conical tile and floor tile fragments. Under the debris, we found the medieval floor of the church (feature 2). It was built of square unglazed floor tiles measuring 20 × 20 cm, which were placed in mortar. (Tiles from this floor were found in the debris layer as well.) Over most of the surface, only the mortar survived with the imprints of the tiles. Where, however, the tiles composed a coherent surface, they were covered by a thick burned layer containing charcoal. The floor was already damaged at the time of the conflagration, since the smaller hiatuses were filled in with a thick charcoal layer, while over a larger surface, the tiles were removed only after the fire, since the mortar foundation was not sooty. The tile floor did not extend to the existing church wall, but to another wall with a slightly different orientation (which may be a foundation or an earlier pulled down wall. However, this could not be clarified in such a small surface). This wall was uniformly built from rubble and smaller stone pieces on top of the yellow virgin soil. Where the wall entirely filled in the foundation ditch, we could sometimes observe large

6. kép: Helyszínrajz a 2002. évi kutatásokkal
 Fig. 6: Plan of the site with the 2002 excavation

leten viszont csak ez után távolították el a téglákat, mert a habarcsalapozás nem kormozódott. A téglapadló nem a ma is álló templomfal mellé fut be, hanem egy attól tájolásában kissé eltérőhöz (amely alapozás, vagy korábbi visszabontott fal is lehet, ezt a kérdést a kis felületű kutatás miatt nem sikerült tisztázni). Ezt a falat egységesen törtkőből és kisebb kődarabokból rakták a sárga altalajra alapozva. Ahol a fal az alapárkot teljesen kitöltötte, időnként nagyobb habarcskifolyások voltak, a felsőbb részen ezeket elsimitették a falon. A padló építését V. László ezüst denárja keltezte, amely a habarcs és az alatta lévő letaposott, barna agyagos réteg (7. objektum) közül került elő.

spots of mortar flowing down the wall. Higher up, they were spread over the wall surface. The construction of the floor was dated by a silver denar issued by László V, which was found between the mortar and the underlying, trodden, brown clayey layer (feature no. 7).

We dug deeper, leaving the surface of the floor tiles in place. A 20–25 cm thick layer of building debris (with stone and stone powder) followed under the floor (feature no. 8), in which scattered human bones and pottery sherds from the 13th–14th century were found. Then a floor level was observed which turned out to be the exterior floor level, construct-

A padlótéglás felületet meghagyva mélyítettünk tovább. A padló alatt 20–25 centiméter vastag épületsífrás (köves-kőporos) réteg (8. objektum) következett, amelyből szórvány embercsontok és kevés 13-14. századi kerámiatöredék került elő, majd járósíntet tudtunk megfigyelni, amely még a templom bővítése előtti külső szint volt (9. objektum). Ez alatt kerültek elő a templom körüli temető 11–13. századi, melléklet nélküli sírjai (20 sír), amelyből három volt kőkeretes (az egyik tripla temetkezés), egynél pedig fakoporsó maradványai kerültek elő. A sírokat sötétbarna, enyhén sóderos rétegbe ásták, amelyben kevés kerámia (11–13. századi és római) is volt.

A 11, 14, 15 számú sírokból (22, 25, 26. számú objektum) II. Constantinus érmeit, kisebb római üvegtöredéket és egy bronztű töredékét szedtük fel. További üvegtöredékek kerültek elő a sírok rétegéből is (10. objektum). A római kori telepjelenségek a felszíntől mérve Af. 102–103 méterre jelentkeztek. A 10. objektum alatt egy 25 centiméter vastag, löszös, agyagos lejárt réteg jelentkezett. Ebből a rétegből bronzkori cserepet és állatsontot tettünk el. Ezt a betöltést zárja alul egy apró, köves, só-

ed prior to the enlargement of the church (feature no. 9). Underneath, we discovered graves from the churchyard from the 11th–13th centuries (20 graves). They contained no grave furniture, three had stone frames (one of them was a triple burial) and another one contained the remains of a wooden coffin. The graves were dug into a dark brown, slightly gravelly layer, from which a few sherds (11th–13th century and Roman) were recovered.

Graves nos. 11, 14 and 15 (features nos. 22, 25 and 26) yielded coins issued under Constantine II, a few small glass fragments and the fragment of a bronze pin. More glass sherds were found in grave layer (feature no. 10). The Roman settlement features appeared in the depth of 102–103 Af. From the surface. A 25 cm thick loessy, clayey trodden layer appeared under feature no. 10. Bronze Age sherds and animal bones were collected from it. It is underlain by a gravelly floor level with small stones (feature no. 38). Underneath a clayey, brown compact soil followed (feature no. 33) containing Roman ceramics and animal bones. A yellow, compact clayey layer appeared in the eastern part of the southern section

deres járószint (38. objektum). Alatta, a betöltés agyagos, barna tömött föld (33. objektum), melyből római kerámiát és állatsontokat tettünk el. A déli metszet keleti részén egy sárga, tömött agyagos réteg is mutatkozott, mely egy agyagfal planírozását tartalmazza (36. objektum). Ebből bronzkori cserepek kerültek elő. A déli metszet nyugati részén többek között növényi lenyomatós vakolattermékekkel borított habarcsos járószint mutatkozott 8–9 centiméter vastagságban (34 objektum). Innen égett cserepeket gyűjtöttünk össze, valamint a vakolatdarabokat is eltettük anyagvizsgálatra. Alatta, a betöltés már agyagos, fekete, tömött (35. objektum), melyből bronzkori kerámiával kevert római anyag került elő, állatsontokkal együtt. Alatta a föld már bolygatlan, agyagos, nyers (37. objektum). Tehát a földmunkák során a megfelelő metszetekben két római periódus maradványát figyeltük meg: egy későbbi sóderes járószintet (38. objektum) és alatta 40 centiméterrel egy habarcsos szintet (34. objektum). Ezek a szintek feltehetően egy épületen belüli átalakítást igazolnak. Az előkerült őskori cserépanyag Szilas Gábor meghatározása szerint bronzkori. A 2002. évi régészeti adatokat

which contained the leveling of a clay wall (feature no. 36). It contained Bronze Age sherds. In the western part of the southern section, we observed, among other things, an 8–9 cm thick mortared floor level covered by plaster fragments preserving plant imprints. We collected burned sherds here and selected plaster fragments for analysis. The underlying fill was a clayey, black, compact soil (feature no. 35), which yielded Roman material mixed with Bronze Age sherds and animal bones. Under this layer, the undisturbed clayey virgin soil appeared (feature no. 37). Accordingly, the remains of two Roman periods could be observed in the cross-sections during the earth moving work: a later gravelly floor level (feature no. 38) and a mortary level 40 cm under it (feature no. 34). These levels probably attest to reconstructions in the same building. Gábor Szilas identified the prehistoric sherds we found in this area as coming from the Bronze Age. The archaeological data in 2002 were documented within the fort area of Contra Aquincum, in the south-eastern part of the fort.

We also noted the reconstruction work carried out in the shrine. Under the synthetic stone floor,

Contra Aquincum táborán belül, a tábor délkeleti részén dokumentáltuk.

A szentély felújítási munkáit is figyelemmel kísértük. A műkö burkolat felbontása után előkerült a 19. század végi műemléki helyreállítás öntött padlója, amelyet fotón dokumentáltunk. A hátratolt oltár lépcsőzete alatt volt a középkori főoltár alapozása, amelyet felmértünk. Az alapozás törtkőből és bontott kváderből készült, amelybe középkori falazó- és kis méretű (10 × 10 centiméteres) padlóteg-lákat is építettek.

Kovács Eszter – Szirmai Krisztina

the cast floor appeared, put down during monument reconstruction work at the end of the 19th century, of which we made a photo. The foundation of the medieval high altar was found pushed into the background under the flight of steps of the altar. We took its measurements. The foundation was made of rubble and recycled ashlar. Medieval bricks and small square (10 × 10 cm) floor tiles were built into it.

Eszter Kovács – Krisztina Szirmai